

ادبیات ایران در دوره فتح‌آزاد

مهوش واحد دوست

ادسات ایران در دورهٔ قاجار

۱۰۰ ۹۰ ۸۰

(سر)

مهوش واحد دوست

عضو هیئت علمی دانشگاه ارومیه

سروش

۱۳۹۶ تهران

شمارهٔ ترتیب انتشار: ۱۷۲۳

واحد دوست، مهوش،

ادیبات ایران در دوره‌ی قاجار (نثر) / نویسنده مهوش واحد دوست؛ تهران:
مدادوسمای جمهوری اسلامی ایران، انتشارات سروش، ۱۳۹۶.

۱۲۱ ص.

ISBN: 978-964-12-1172-3

ناشر:

طبعت

فهرست

نویسی

فیبا:

ادیبات فارسی -- قرن ۱۳ ق -- مصر -- تاریخ و تقد

یران -- تاریخ -- قاجاریان، ۱۱۹۳ - ۱۳۴۴ ق.

مدادوسمای جمهوری اسلامی ایران، انتشارات سروش.

۱۳۹۶

۴الف۳ او ۳۵۲۰ PIR

رده‌بندی دیوبی: ۹۰۵ . فا ۸

۴۸۲۷۹۵۸ شماره کتاب‌شناسی ملی

سروش

انتشارات صدا و سیمای جمهوری اسلامی ایران

تهران، خیابان استاد شهید دکتر مفتح، تقاطع خیابان شهید دکتر مفتح، ساختمان سروش
مرکز پخش: ۸۸۳۴۵۰۶۴-۸ / سامانه پیامکی: ۳۰۰۰۵۳۵۶

www.soroushpublishingco.ir

ادیبات ایران در دوره‌ی قاجار (نثر)

نویسنده: مهوش واحد دوست

ویراستار: پروانه بیات

صفحه‌آرا و طراح جلد: پریسا رجبی مؤید

چاپ اول: ۱۳۹۶

قیمت: ۷۵۰/۰۰۰ ریال

این کتاب در پانصد نسخه در چاپخانه انتشارات سروش لیتوگرافی، چاپ و صحافی شد.
همه حقوق محفوظ است.

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۱۱۷۲-۳

فهرست

۲۱	سخن ناشر
۲۳	مقدمه
بخش اول: اوضاع اجتماعی و سیاسی در دوره قاجار	
۲۷	فصل یک: اوضاع سیاسی ایران و جهان در دوره قاجار
۳۵	فصل دو: دوره قاجاریه
بخش دوم: ادبیات ایران در دوره قاجار؛ نثر	
۱۱۳	فصل سه: نثر و انواع آن
۱۱۹	فصل چهار: روند نثر فارسی در دوره قاجار
۱۳۱	فصل پنج: مدرسه دارالفنون و نقش آن در تحول نثر فارسی
۱۳۹	فصل شش: انقلاب مشروطه و تدثیر آن در نثر فارسی
بخش سوم: انواع نثر در دوره قاجار	
۱۵۱	فصل هفت: عهدنامه‌ها و قراردادها
۱۷۵	فصل هشت: منشورها و فرمان‌ها
۱۹۵	فصل نه: نامه‌نگاری
۲۲۳	فصل ده: مقامه و منشآت‌نویسی
۳۰۳	فصل یازده: روزنامه‌نویسی
۴۱۵	فصل دوازده: طنزنویسی و روزنامه‌های طنزنویس
۴۷۹	فصل سیزده: سفرنامه‌نویسی
۵۸۵	فصل چهارده: خاطره و روزنامه خاطرات‌نویسی
۶۵۳	فصل پانزده: داستان‌نویسی
۷۳۳	فصل شانزده: نمایشنامه‌نویسی

۸۵۷	فصل هفده: فن ترجمه
۹۵۱	فصل هجده: رساله‌نویسی
۱۰۳۳	فصل نوزده: تذکره‌نویسی
۱۰۶۳	فصل بیست: تاریخ و جغرافیانویسی
۱۱۵۹	فهرست منابع
۱۱۷۳	فهرست نمایه

فهرست تفصیلی

۲۱	سخن ناشر
۲۳	مقدمه
* بخش اول - اوضاع اجتماعی و سیاسی در دوره قاجار	
۲۷	- فصل یک: اوضاع سیاسی ایران و جهان در دوره قاجار
۲۷	وضعیت جغرافیایی حساس ایران از دیرباز تاکنون
۲۸	زمینه سیاسی - اجتماعی عصر قاجار تا شروع مشروطه
۲۹	تغییرسیاست‌های جهان با پیدایش طبقه متوسط بورژوازی - شهری (سرمایه‌داری)
۳۱	اغراض استعمار از دستیابی به ایران
۳۵	- فصل دو: دوره قاجاریه
۳۵	اصل و نسب قاجاریه و ظهور آنها در ایران
۳۶	اوضاع اجتماعی و سیاسی ایران در دوره قاجاریه
۳۷	دوره نخست سلطنت قاجار
۳۷	۱. دوره آغامحمدخان
۴۰	۲. دوره فتحعلی‌شاه
۵۳	دوره دوم سلطنت قاجار
۵۳	۱. دوره محمدشاه
۵۸	۲. دوره ناصرالدین‌شاه
۷۰	دوره سوم سلطنت قاجار
۷۰	۱. دوره مظفرالدین‌شاه
۸۳	۲. دوره محمدعلی‌شاه
۹۵	۳. دوره احمدشاه

* بخش دوم: ادبیات ایران در دوره قاجار؛ نشر

- فصل سه: نثر و انواع آن

۱۱۳	تعریف نثر
۱۱۴	پیشینه نثر فارسی

۱۱۴	الف) نثر فارسی پیش از اسلام
-----	-----------------------------

۱۱۵	ب) نثر فارسی پس از اسلام و انواع آن
-----	-------------------------------------

۱۱۶	توضیح انواع نثر
-----	-----------------

۱۱۸	نمودار علل سنجیگنی نثر فارسی
-----	------------------------------

- فصل چهار: روند نثر فارسی در دوره قاجار

۱۱۹	وضع کلی زبان و ادب
-----	--------------------

۱۲۰	تداویم سبک بازگشت در دوره قاجار
-----	---------------------------------

۱۲۱	تحول نثر فارسی در دوره قاجار و علل آن
-----	---------------------------------------

۱۲۴	پیش گامان نثر فارسی به سوی سادگی
-----	----------------------------------

۱۲۴	۱) قائم مقام فراهانی
-----	----------------------

۱۲۴	۲) میرزا تقی خان امیر کبیر
-----	----------------------------

۱۲۶	نقش دولت قاجار در تحولات ادبی به ویژه نثر فارسی
-----	---

- فصل پنجم: مدرسه دارالفنون و نقش آن در تحول نثر فارسی

۱۳۵	روزنامه‌نگاری
-----	---------------

۱۳۵	فن ترجمه
-----	----------

۱۳۶	هنر تئاتر و نمایشنامه‌نویسی
-----	-----------------------------

۱۳۶	ادبیات داستانی
-----	----------------

۱۳۷	رساله‌نویسی
-----	-------------

۱۳۷	چاپ و نشر
-----	-----------

۱۳۸	نمودار اهمیت نقش دارالفنون در روند نثر فارسی
-----	--

- فصل ششم: انقلاب مشروطه و تأثیر آن در نثر فارسی

۱۳۹	ادبیات ضد استعماری
-----	--------------------

۱۴۰	ادبیات دوره مشروطه
-----	--------------------

۱۴۷	انواع نثر در دوره مشروطه
-----	--------------------------

۱۴۸	نمودار انواع نثر فارسی
-----	------------------------

* بخش سوم: انواع نثر در دوره قاجار

- فصل هفت: عهدنامه‌ها و قراردادها

۱۰۱	.....	عهدنامه با دولت انگلیس
۱۰۲	.....	عهدنامه با پادشاه عثمانی سلطان محمود
۱۰۵	.....	عهدنامه با دولت روس، مشهور به عهدنامه ترکمنچای
۱۰۷	.....	معاهده در باب تجارت با دولت روس
۱۶۲	.....	معاهده اسپانیول
۱۶۴	.....	قرارنامه فارسی فیما بین دولتین ایران و روم
۱۶۷	.....	قرارنامه با وزیر مختار انگلیس، در باب هرات
۱۶۹	.....	عهدنامه ایران و فرانسه
۱۴۰	.....	عهدنامه ایران و انگلیس، مشهور به معاهده پاریس
۱۷۳	.....	عهدنامه ایران و انگلیس

- فصل هشت: منشورها و فرمان‌ها

۱۷۵	.....	مقدمه
۱۷۵	.....	فرمان‌های شاهان و شاهزادگان قاجار
۱۷۶	.....	(۱) فرمان آغامحمدخان
۱۷۷	.....	(۲) فرمان‌های فتحعلی‌شاه
۱۷۷	.....	(۳) رقم‌های عباس‌میرزا
۱۸۲	.....	(۴) رقم‌های محمدولی‌میرزا
۱۸۴	.....	(۵) رقم‌های حسنعلی‌میرزا
۱۸۵	.....	(۶) منشورها و فرمان‌های محمدشاه
۱۸۶	.....	(۷) رقم‌های قهرمان‌میرزا
۱۸۹	.....	(۸) رقم‌های بهمن‌میرزا بن عباس‌میرزا
۱۹۰	.....	(۹) از فرمان‌های ناصرالدین‌شاه
۱۹۲	.....	(۱۰) فرمان مظفرالدین‌شاه مبنی بر انتصاب و ابقاء
۱۹۳	.....	- فصل نه: نامه‌نگاری

- مقدمه

۱۹۵	.....	پیشینه نامه‌نگاری و اقسام آن
۱۹۷	.....	(۱) سلطانیات و ارکان آن
۱۹۸	.....	(۲) اخوانیات و ارکان آن

۱۹۹	پاره‌ای از معیارها و آداب مشترک نامه‌نویسی
۲۰۰	دیبر
۲۰۲	نامه‌نگاری در دوره قاجار
۲۰۴	نمونه‌های نثر نامه‌های دوره قاجار
۲۰۴	(۱) قائم مقام فراهانی
۲۱۳	(۲) امیر کبیر
۲۱۹	(۳) ناصرالدین شاه
۲۲۰	(۴) فرهاد میرزا
۲۲۲	(۵) امیر نظام گروسی
۲۲۳	(۶) صاحب منصبان خارجی
۲۲۷	(۷) سه تن از آزادی خواهان
۲۲۳	- فصل ده: مقامه و منشآت نویسی
۲۲۳	مقامه و مقامه‌نویسی
۲۳۴	منشآت
۲۳۵	معرفی نمونه نثر مقامه و منشآت دوره قاجار و نویسندهای آنها
۲۳۵	(۱) پریشان قاآنی، نثر مقامه به شیوه گلستان سعدی
۲۴۴	(۲) منشآت نشاط اصفهانی
۲۴۹	(۳) منشآت میرزا یغمای جندقی
۲۶۰	(۴) منشآت قائم مقام فراهانی (قائم مقام دوم)
۲۷۱	(۵) منشآت امیر نظام گروسی
۲۸۵	(۶) منشآت فرهاد میرزا معتمد‌الدوله
۳۰۳	- فصل یازده: روزنامه‌نویسی
۳۰۳	روزنامه در لغت و اصطلاح
۳۰۳	اقسام روزنامه‌ها
۳۰۴	اهمیت روزنامه و پیشینه آن در جهان
۳۰۶	پیشینه روزنامه‌نگاری در ایران
۳۰۶	روزنامه‌نگاری در دوره قاجار تا مشروطیت
۳۰۸	مطبوعات در عصر ناصرالدین شاه
۳۱۰	نخستین روزنامه‌های فارسی تا مشروطیت

۳۱۲	نقش روزنامه و روزنامه‌نگاری در دوره مشروطیت
۳۱۷	مطبوعات و سیاست خارجی در جنگ جهانی اول
۳۱۹	شیوه نشر روزنامه‌های دوره قاجار
۳۲۲	ویژگی‌های مثبت نشر روزنامه‌های این دوره
۳۲۳	معرفی و نمونه نثر تعدادی از روزنامه‌های دوره قاجار
۳۲۳	(۱) روزنامه وقایع اتفاقیه
۳۲۷	(۲) روزنامه دولت علیه ایران
۳۲۸	(۳) روزنامه احسن الاخبار و تحفه الاخیار
۳۲۹	(۴) روزنامه علمیه دولت علیه ایران
۳۳۰	(۵) روزنامه ملت سنیه ایران
۳۳۲	(۶) روزنامه حکیم‌الممالک
۳۳۳	(۷) روزنامه دولت ایران
۳۳۵	(۸) روزنامه وقایع عدالیه
۳۳۶	(۹) روزنامه مرآت السفر و مشکوٰة الحضر
۳۳۷	(۱۰) روزنامه نظامی
۳۳۸	(۱۱) روزنامه مریخ
۳۴۰	(۱۲) دو روزنامه به زبان فرانسه در ایران
۳۴۰	الف. روزنامه وطن
۳۴۱	ب. صدای ایران
۳۴۲	(۱۳) روزنامه اطلاع
۳۴۳	(۱۴) روزنامه علمی
۳۴۳	(۱۵) روزنامه اردوی همایون
۳۴۴	(۱۶) روزنامه دانش
۳۴۶	(۱۷) روزنامه شرف و شرافت
۳۴۷	روزنامه‌های شهرستان‌ها
۳۴۷	(۱) روزنامه ناصری
۳۴۸	(۲) روزنامه تبریز
۳۵۰	(۳) روزنامه الحدید و عدالت
۳۵۱	(۴) روزنامه ابلاغ

۳۵۳	۵) روزنامه ادب
۳۵۵	۶) روزنامه کمال
۳۵۶	۷) روزنامه فرهنگ
۳۵۷	۸) روزنامه اخوت
۳۵۸	۹) روزنامه امید
۳۵۹	۱۰) روزنامه آفتاب
روزنامه‌های تبعیدی چاپ خارج از ایران	
۳۶۰	۱) روزنامه حبل المتنین
۳۶۱	۲) روزنامه حکمت
۳۶۲	۳) روزنامه اختیار
۳۶۵	۴) روزنامه قانون
۳۶۹	۵) روزنامه العروة الوثقی
۳۷۱	۶) روزنامه شریا
۳۷۳	۷) روزنامه پرورش
۳۷۴	روزنامه‌های مهم دوره مشروطیت
۳۷۴	۱) فلاحت مظفری
۳۷۵	۲) روزنامه وطن
۳۷۶	۳) روزنامه مجموعه اخلاق
۳۷۷	۴) روزنامه شمس
۳۸۰	۵) روزنامه الجناب
۳۸۱	۶) روزنامه فریاد
۳۸۳	۷) روزنامه تجدد
۳۸۵	۸) روزنامه تربیت
۳۸۷	۹) خلاصه الحوادث
۳۸۸	۱۰) روزنامه نوروز
۳۸۹	۱۱) روزنامه‌های انجمن تبریز و انجمن اصفهان
۳۹۳	۱۲) روزنامه ملی
۳۹۴	۱۳) روزنامه المتطبعة فی الفارس
۳۹۵	۱۴) روزنامه مجلس

۴۰۰	۱۵) روزنامه ندای وطن
۴۰۲	۱۶) روزنامه حفظ الصحة
۴۰۴	۱۷) روزنامه شاهنشاهی
۴۰۵	۱۸) روزنامه تمدن
۴۰۷	۱۹) روزنامه آموزگار
۴۱۰	۲۰) روزنامه معارف
۴۱۱	۲۱) روزنامه چهره‌نما
۴۱۳	۲۲) نمونه نثر یک شب‌نامه
۴۱۵	* فصل دوازده: طنزنویسی و روزنامه‌های طنزنویس
۴۱۵	معنای لغوی طنز
۴۱۶	معانی اصطلاحی طنز
۴۱۷	جایگاه و گستره طنز
۴۱۸	هدف‌ها و کارکردهای ویژه طنز
۴۲۰	شیوه‌ها و ابزارهای بیان طنز
۴۲۱	تفیضه
۴۲۲	طبقه‌بندی و شیوه‌های ارائه طنز
۴۲۳	لطفه
۴۲۳	هزل
۴۲۴	فکاهه
۴۲۵	هجو
۴۲۶	تفاوت طنز با فکاهه
۴۲۶	تفاوت طنز و هجو
۴۲۸	تفاوت طنز با هزل
۴۲۸	طنز و سیاست
۴۲۹	پیشینه طنز در ایران
۴۳۱	عوامل اجتماعی پیدایش طنز در دوره قاجار
۴۳۳	رونده طنز در دوره مشروطه
۴۳۶	نمود طنز در روزنامه‌های دوره مشروطیت
۴۳۷	طنزنویسان دوره مشروطه

۱) علی‌اکبر دهخدا ۱	۱۴
۲) میرزا جلیل محمدقلی‌زاده ۲	
۳) سید اشرف‌الدین قزوینی ۳	
۴) میرزا جهانگیر خان صورا سرافیل ۴	
۵) میرزا ابوالقاسم افصح المتكلمين ۵	
۶) میرزا علیقلی صفوی ۶	
جراید و روزنامه‌های مهم طنزی در دوره مشروطیت	
۱) شاهسون ۱	
۲) شب‌نامه ۲	
۳) احتیاج ۳	
۴) روزنامه اقبال ۴	
۵) روزنامه آذربایجان ۵	
۶) روزنامه ملا ناصر الدین ۶	
۷) روزنامه خیر الكلام ۷	
۸) نسیم شمال ۸	
۹) روزنامه صورا سرافیل ۹	
- فصل سیزده: سفرنامه‌نویسی	
۱) تعریف سفرنامه ۱۰	
۲) انواع سفرنامه‌ها ۱۰	
۳) پیشینه سفرنامه‌نویسی در جهان ۱۰	
۴) ایران در آثار سفرنامه‌نویسان خارجی ۱۰	
۵) تاریخچه سفرنامه‌نویسی در ایران ۱۰	
۶) سفرنامه‌نویسی در دوران قاجار ۱۰	
۷) تأثیر سفرنامه‌نویسی بر روند سادگی نثر فارسی ۱۰	
۸) تعدادی از سفرنامه‌های دوره قاجار ۱۰	
۹) ۱) سفرنامه میرزا صالح شیرازی ۱۰	
۱۰) سفرنامه رضاقلی میرزا ۱۰	
۱۱) ۱) سفرنامه ناصر الدین شاه به فرنگ ۱۰	
۱۲) ۲) شهریار جاده‌ها ۱۰	

۵۲۱	سفرنامه خراسان و کرمان
۵۲۵	سفرنامه فرخ خان امین‌الدوله
۵۲۸	سفرنامه فرنگستان مظفر الدین شاه
۵۳۳	سفرنامه فرهاد‌میرزا معتمد‌الدوله
۵۴۰	سفرنامه سیف‌الدوله
۵۴۶	سفرنامه سدید‌السلطنه
۵۵۲	سفرنامه مکله معظمه
۵۵۵	سفرنامه ممسنی
۵۵۹	مسیر طالبی فی بلاد افرنجی
۵۶۴	مسالک المحسنین
۵۷۱	سیاحت‌نامه ابراهیم‌بیگ
۵۸۵	- فصل چهارده: خاطره و روزنامه خاطرات نویسی
۵۸۷	خاطره‌نویسی در دوره قاجار
۵۸۸	۱) یادداشت‌هایی از زندگانی خصوصی ناصر الدین شاه
۵۹۷	۲) خاطرات احتشام‌السلطنه
۶۰۵	۳) تاریخ بی‌دروغ، (خاطرات ظهیر‌الدوله)
۶۱۶	۴) روزنامه خاطرات اعتماد‌السلطنه
۶۳۵	۵) خاطرات سیاسی امین‌الدوله
۶۳۵	۶) روزنامه خاطرات ملیجک
۶۴۴	۷) روزنامه خاطرات عین‌السلطنه
۶۵۳	- فصل پانزده: داستان نویسی
۶۵۳	داستان و رمان
۶۵۳	داستان کوتاه
۶۵۴	اشکال فرعی داستان کوتاه
۶۵۶	رمان
۶۵۷	نوع رمان
۶۵۹	پیشینه داستان و داستان نویسی در دنیا
۶۶۱	رونده داستان نویسی در دوره قاجار
۶۶۳	آغاز رمان تاریخی در دوره قاجار

۶۶۸	دوره اول رمان تاریخی نویسی	دوره اول رمان تاریخی نویسی
۶۷۱	نمونه نشر تعدادی از داستان‌ها و رمان‌های دوره قاجار با معرفی نویسنده‌گان آن‌ها	نمونه نشر تعدادی از داستان‌ها و رمان‌های دوره قاجار با معرفی نویسنده‌گان آن‌ها
۶۷۱	۱) قصه‌های استاد: سید جمال الدین اسدآبادی	۱) قصه‌های استاد: سید جمال الدین اسدآبادی
۶۷۸	۲) داستان پاستان یا سرگذشت کوروش: میرزا حسن خان بدیع شیرازی	۲) داستان پاستان یا سرگذشت کوروش: میرزا حسن خان بدیع شیرازی
۶۸۷	۳) امیر ارسلان: میرزا محمد علی نقیب‌الممالک	۳) امیر ارسلان: میرزا محمد علی نقیب‌الممالک
۶۹۳	۴) کتاب احمد: میرزا عبدالرحیم طالبوف	۴) کتاب احمد: میرزا عبدالرحیم طالبوف
۷۰۳	۵) شمس و طغرا: محمد باقر میرزا خسروی	۵) شمس و طغرا: محمد باقر میرزا خسروی
۷۱۴	۶) عشق و سلطنت یا فتوحات کوروش کبیر: شیخ موسی دستجردی	۶) عشق و سلطنت یا فتوحات کوروش کبیر: شیخ موسی دستجردی
۷۲۳	۷) دام‌گستران یا انتقام خواهان مزدک: عبدالحسین صنعتی زاده کرمانی	۷) دام‌گستران یا انتقام خواهان مزدک: عبدالحسین صنعتی زاده کرمانی
۷۳۳	- فصل شانزده: نمایشنامه‌نویسی	- فصل شانزده: نمایشنامه‌نویسی
۷۳۳	ادب دراماتیک یا نمایشی و انواع آن	ادب دراماتیک یا نمایشی و انواع آن
۷۳۷	پیشینه نمایشنامه‌نویسی در ایران	پیشینه نمایشنامه‌نویسی در ایران
۷۴۱	أنواع نمایش در دوره قاجار تا انقلاب مشروطیت	أنواع نمایش در دوره قاجار تا انقلاب مشروطیت
۷۴۱	۱) تعزیه و شبیه‌خوانی	۱) تعزیه و شبیه‌خوانی
۷۵۱	۲) پرده‌خوانی	۲) پرده‌خوانی
۷۵۱	۳) معرکه	۳) معرکه
۷۵۲	۴) نقالی	۴) نقالی
۷۵۶	۵) کمدی	۵) کمدی
۷۵۶	۶) نمایش به سبک فرنگ	۶) نمایش به سبک فرنگ
۷۵۷	عوامل مؤثر در روند آشنایی ایرانیان با نمایش و نمایشنامه در دوره قاجار	عوامل مؤثر در روند آشنایی ایرانیان با نمایش و نمایشنامه در دوره قاجار
۷۵۷	۱) آشنایی با تئاترهای تفلیس	۱) آشنایی با تئاترهای تفلیس
۷۵۸	۲) آشنایی با تئاترهای پترزبورگ	۲) آشنایی با تئاترهای پترزبورگ
۷۵۸	۳) نقش دارالفنون	۳) نقش دارالفنون
۷۵۹	۴) نقش ادبیات نمایشی آذری‌جانی	۴) نقش ادبیات نمایشی آذری‌جانی
۷۶۰	۵) نقش ارامنه	۵) نقش ارامنه
۷۶۰	۶) نقش عثمانی	۶) نقش عثمانی
۷۶۰	۷) نقش مطبوعات	۷) نقش مطبوعات
۷۶۱	۸) نقش گزارشگران نمایشنامه‌های فرنگ و روسیه	۸) نقش گزارشگران نمایشنامه‌های فرنگ و روسیه
۷۶۷	۹) نقش مولیر و نخستین ترجمه‌ها از نمایشنامه‌های خارجی	۹) نقش مولیر و نخستین ترجمه‌ها از نمایشنامه‌های خارجی

فهرست

۱۷

۱۰) نقش مترجمان و نمایشنامه‌نویسان دوره قاجار	۷۷۱
ادبیات نمایشی در دوره مشروطه	۷۷۳
گروه‌های نمایشی در تهران و شهرستان‌ها	۷۷۶
الف - گروه‌های نمایشی در پایتخت	۷۷۶
ب - گروه‌های نمایشی در شهرستان‌ها	۷۷۷
ترجمه آثار نمایشی	۷۷۸
نمایشنامه‌نویسان	۷۷۹
معرفی نمایشنامه‌های مهم دوره قاجار و نویسنده‌گان آن‌ها	۷۸۵
(۱) گفت‌وگویی نمایشی: میرزاملکم خان	۷۸۵
(۲) بقال بازی در حضور: محمدحسن خان اعتمادالسلطنه	۷۹۱
(۳) طریقه حکومت زمان خان بروجردی و سرگاشت آن ایام: میرزا آقا تبریزی	۷۹۴
(۴) نیاتر کریم شیره‌ای: کریم شیره‌ای	۸۰۱
(۵) شیخعلی میرزا حاکم ملایر و تویسرکان و ...: میرزا محمدرضا خان نائینی طباطبایی	۸۱۲
(۶) در عالم رؤیا: حاجی بگف	۸۱۵
(۷) کابوس استبداد: علی خان ظهیر الدوله	۸۲۰
(۸) اوستا نوروز پینه‌دوز: میرزا احمد محمودی	۸۲۵
(۹) حساسات جوانان ایرانی: افراسیاب آزاد	۸۳۱
(۱۰) حکام قدیم، حکام جدید: مرتضی قلی خان مؤیدالممالک فکری ارشاد	۸۳۶
(۱۱) کمدی مرده‌ها: جلیل محمدقلی‌زاده	۸۴۲
(۱۲) داستان خونین: سید عبدالرحیم خلخالی	۸۴۵
(۱۳) حاجی ریایی خان یا تاریخ شرقی: میرزا احمد محمودی	۸۵۰
- فصل هفده: فن ترجمه	۸۵۷
معنی لغوی و اصطلاحی ترجمه	۸۵۷
زبان‌شناسی و ترجمه	۸۵۷
انواع ترجمه	۸۵۸
روند نهضت ترجمه در دوره قاجار و پیش‌گامان آن	۸۵۹
نقش دارالفنون در فن ترجمه	۸۶۰
ترجمه رمان‌های تاریخی و دلایل آن	۸۶۱
نخستین رمان‌های ترجمه‌ای	۸۶۴

۸۶۵	نقش و چگونگی ترجمه رمان‌های تاریخی
۸۷۷	زیان‌های مبدأ برای ترجمه
۸۶۸	اهمیت ترجمه و تأثیر ترجمه بر روند نشر فارسی
۸۷۰	نمونه نثر ترجمه‌های دوره قاجار
۸۷۰	الف - نمایشنامه
۸۷۰	۱) گزارش مردم‌گریز: میرزا حبیب اصفهانی
۸۷۵	۲) تمثیلات: میرزا فتحعلی خان آخوندزاده
۸۷۹	الف) حکایت مرد خسیس
۸۸۳	ب) حکایت ملا ابراهیم خلیل کیمیاگر
۸۸۶	پ) حکایت خرس قولدوری‌باشان
۸۹۰	ت) حکایت وزیر خان لنکران
۸۹۵	۳) عروسی جناب میرزا: محمد طاهر میرزا
۸۹۷	ب - رمان
۸۹۷	۱) هزارویک شب: میرزا عبد‌اللطیف طسوجی
۹۰۵	۲) سرگذشت ژیل بلاس سانتیلانی: میرزا حبیب اصفهانی
۹۱۰	۳) سرگذشت حاجی بابای اصفهانی: میرزا حبیب اصفهانی
۹۱۹	۴) سه تنگ‌دار: محمد طاهر میرزا اسکندری
۹۳۱	۵) کنتِ مونتِ کریستو: محمد طاهر میرزا اسکندری
۹۴۲	ج - متون علمی
۹۴۲	۱) رساله پندنامه مارکوس ... : عبدالرحیم بن طالبوف
۹۴۴	۲) آثار البلاط و اخبار العباد: جهانگیر میرزا
۹۵۱	- فصل هجده: رساله‌نویسی
۹۵۱	رساله‌نویسی و روند آن در دوره قاجار
۹۵۲	۱) سیاست طالبی: طالبوف
۹۵۳	الف - مقاله سیاسی
۹۶۳	ب - مقاله ملکی
۹۶۹	۲) جنگ هفتاد و دو ملت: میرزا آقاخان کرمانی
۹۸۲	۳) رساله سه مکتوب: میرزا آقاخان کرمانی
۹۸۵	۴) دستور الاعتاب: میرزا محمد مهدی نواب تهرانی

۵) عبیرة للناظرین و عبیرة للحاضرین: میرزا محمدابراهیم نواب صفوی ۹۹۰
۶) رساله حقیقت مذهب نیچری و بیان حال نیچریان: سیدجمالالدین اسدآبادی ۹۹۶
۷) رساله ندائی عدالت: میرزاملکم خان ۱۰۰۱
۸) رساله نوم و یقظه: میرزاملکم خان ۱۰۰۸
۹) رساله رفیق و وزیر: میرزاملکم خان ۱۰۱۱
۱۰) رساله دفتر قانون: میرزاملکم خان ۱۰۱۳
۱۱) رساله/یراد: میرزا فتحعلی آخوندزاده ۱۰۱۶
۱۲) تاریخ خریستوفور قویلومب: میرزا فتحعلی آخوندزاده ۱۰۲۵
۱۳) نخبه سپهی: طالبوف ۱۰۲۹
۱۴) رساله مکاتبات مقیم و مسافر: حاج آقا نورالله نجفی اصفهانی ۱۰۳۰
- فصل نوزده: تذکرهنویسی ۱۰۳۳
پیشینه تذکرهنویسی در جهان ۱۰۳۳
پیشینه تذکرهنویسی در ایران ۱۰۳۵
تذکرهنویسی در دوره قاجار ۱۰۳۶
نمونه نثر تعدادی از تذکرهای دوره قاجار و معرفی نویسندهای آنها ۱۰۳۷
۱) تذکرة دلگشا: حاج علی اکبر نواب شیرازی ۱۰۳۷
۲) مجمع الفصحا: رضاقلی خان هدایت ۱۰۴۶
۳) انجمن خاقان: فاضل خان گروسی ۱۰۵۴
- فصل بیست: تاریخ و جغرافیانویسی ۱۰۶۳
نمونه نثر متون تاریخ و جغرافیای دوره قاجار ۱۰۶۵
۱) آینه اسکندری: میرزا آقاخان کرمانی ۱۰۶۵
۲) ناسخ التواریخ: میرزا محمد تقی مستوفی ۱۰۷۶
۳) افضل التواریخ: غلامحسین افضل الملک مستوفی ۱۰۹۰
۴) حقایق الاخبار ناصری: محمد جعفر حقایق نگار خورموجی ۱۱۰۳
۵) تاریخ منتظم ناصری: محمدحسن خان صنیع الدوله (اعتمادالسلطنه) ۱۱۱۲
۶) مرآۃالبلدان: محمدحسن خان صنیع الدوله (اعتمادالسلطنه) ۱۱۲۱
۷) صدر التواریخ: محمدحسن خان (اعتمادالسلطنه) ۱۱۲۷
۸) چهل سال تاریخ ایران در دوره پادشاهی ناصرالدین شاه: اعتمادالسلطنه ۱۱۲۹
۹) فهرس التواریخ: رضاقلی خان هدایت ۱۱۳۴

۱۰) فارس‌نامه ناصری: میرزا حسن حسینی فساوی	۱۱۳۹
۱۱) تاریخ و جغرافیای دارالسلطنه تبریز: نادرمیرزا معتمدالدوله	۱۱۴۷
فهرست منابع	۱۱۵۹
فهرست نمایه	۱۱۷۳

سخن ناشر

در سده هشتم هجری قمری، پس از آنکه مغولان از روسیه رفتند و اسلاموها از شمال به سوی جنوب آن سرزمین فرود آمدند و جا را بر ترکان غربی تنگ کردند، این طوایف از سرزمین اصلی و باستانی خود یعنی موارای قفقاز چشم پوشیدند و به اران و آذربایجان - یعنی نواحی شمال و جنوب رود ارس - آمدند و گروهی دیگر به سواحل جنوبی دریای سیاه - یعنی کریمه و ترکیه امروز - پناه برداشتند. قاجارها جزء این قبایل به خاک ایران آمدند و در طول تاریخ، در سرنوشت ایران تأثیر بسزایی داشته‌اند. دوران قاجار یکی از مهم‌ترین دوره‌های تاریخی جامعه ایران به شمار می‌آید. موضوعات تازه و انواع جدید ادبی، موجب تحولات گسترده‌فرهنگی در سطوح گوناگون جامعه می‌شود. هرچند سرعت این دگرگونی‌ها در تمامی این دوران یکسان نیست. نتیجه و میراثی ارزشمند در اوایل این دوران نصیب ادب فارسی گردید و موجب شد تا عصر جدیدی در پیش روی ادبیات فارسی گشوده شود که از آن به عنوان ادبیات جدید می‌توان یاد کرد که از بسیاری جهات با میراث ادبی گذشته تفاوت دارد. تحولات ادبی (شعر و نثر) دوره قاجار معمول تغییرات و تحولات اوضاع سیاسی و اجتماعی ایران است؛ که آن نیز برآیند اوضاع سیاسی و اجتماعی جهان در این دوره است. دوران سلطنت هفت پادشاهی که طی یک سده و نیم از حکومت قاجار بر تخت سلطنتی ایران تکیه زدند، مقطعی جدید در حیات سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و ادبی کشور ما بود.

در زمینه روند تحول نثر فارسی از دیر باز تاکنون باید گفت در واقع در عهد تیموریان نیز نثر مرسل و ساده رواج گرفته بود و در عهد صفویه و آغاز قاجاریه کتاب‌هایی به شیوه ساده‌نویسی دیده می‌شد. ولی نثر فنی هنوز با اندک تمايلی به گلستان سعدی در این دوره معمول بود. برای نمونه معتمدالدوله، آخرین حافظ مکتب قدیم است که به شیوه گلستان نوشته است. اما آثار نثری که از این دوره از صاحب منصبی بنام ابوالقاسم فراهانی - پسر میرزا عیسی، معروف به میرزا بزرگ - به جا مانده است، نشان می‌دهد که او به قوه فصاحت و بلاغت سبک تازه‌ای را به وجود آورد که موردنقدیم منشیان وقت قرار گرفت و از او تقلید کردند. بنابراین دوره قاجار آغازگر تحول نثر فارسی شمرده می‌شود و روند مطالعات نثر فارسی، در همه کتاب‌هایی که در این باره نوشته شده است، این دوره نقطه شروع ادبیات معاصر است. از این‌رو، نقد و بررسی نثر معاصر فارسی را نیز از دوره سلسله قاجار باید آغاز کرد.

نشر فارسی در ادوار سابق برای بیان موضوع‌های محدودی از جمله تاریخ، اخلاق و گاهی فلسفه، پند و بعضی رشته‌های علوم به کار می‌رفت. در دوره قاجار، دامنه مقاصد نثر و سعት گرفت و مسائل سیاسی، اجتماعی، علوم جدید، انتقادهای اجتماعی و غیره معمول شد و گروه خوانندگان به تدریج فراوان شدند. یکی از مهم‌ترین تفاوت‌هایی که می‌توان میان ادبیات عصر قاجار و دوره‌های پیش از آن شمرد، توجه ویژه‌ای است که به نشرنویسی در حوزه‌های مختلف شده است. در بررسی ادبی - فرهنگی عصر قاجار می‌توان سه دوره عمده را در نظر گرفت.

دوره نخست که از آن می‌توان به عنوان دوران خمودگی یاد کرد، از آغاز عصر قاجاری تا اواخر عهد محمدشاه را دربر می‌گیرد. در نثر این دوره هیچ‌گونه نوآوری دیده نمی‌شود و اگر پاره‌ای نوآوری‌های قائم مقام در نشرنویسی نبود، این دوران هیچ تفاوتی با دیگر دوره‌ها نداشت.

دوره دوم دورانی است که نویسندهای ایرانی با بعضی از انواع جدید ادبی همچون روزنامه‌نویسی و ترجمة متون غربی و نمایشنامه‌نویسی آشنا شدند. این آشنایی حاصل رفت و آمدهایی است که میان اروپا و ایران برقرار می‌شود. این دوران از اوآخر عهد محمدشاه آغاز می‌شود و تمامی دوران سلطنت ناصرالدین شاه را دربر می‌گیرد. در این دوران برای نخستین بار روزنامه‌نویسی و نمایشنامه‌نویسی که نوع تازه‌ای در نثر فارسی به شمار می‌رفت، پدید آمد و افروزن بر آن ترجمة آثار غربی به‌ویژه داستان‌ها و رمان‌ها موجب شد تا ایرانیان نیز به آفرینش آثاری در این زمینه پردازنند. سفرنامه‌نویسی و خاطره‌نویسی نیز در دوره دوم قاجاری رونق بسزایی یافت و علاقه ناصرالدین شاه به نوشتن خاطرات و سفرنامه در این دوران مشهور است.

دوره سوم عصر قاجاری که دوران به شمر رسیدن تحولات به وجود آمده در دوران قبلی است، شامل دوران مظفرالدین شاه تا انقلاب مشروطه و پایان حکومت قاجاری است. در اوآخر این دوران انواع به وجود آمده در نثر فارسی رونق بسزایی گرفت و نویسندهای ایرانی سعی کردند هویت ایرانی در آثار خویش پدید آورند و فقط یک مقلد صرف آثار غربی نباشند. افزون بر گونه‌های جدیدی، موضوعات تازه‌ای همچون قانون، آزادی، دمکراسی، مجلس و مردم در آثار نویسندهای این دوران راه یافته و نوشتۀ‌های سیاسی و اجتماعی زیادی آفریده شد که در هیچ دوره‌ای از ادب فارسی سابقه نداشته است.

در دوره پادشاهان قاجار، به‌طور کلی می‌توان به مواردی همچون اعزام دانش‌آموزان ایرانی به اروپا، ایجاد چاپخانه‌های سنگی و حروفی در تبریز و تهران، نشر روزنامه‌های مختلف در داخل و خارج، تأسیس دارالفنون و نیاز به ترجمه کتب علمی و فنی اشاره کرد که همه از عوامل تأثیرگذار بر نشرنویسی دوره قاجار بودند و در اثر همین عوامل بود که کم کم نثری ساده به تقلید از اروپاییان در ایران شروع به شکل‌گیری کرد و باب ساده‌نویسی و ساده‌گویی باز شد.

انتشار این کتاب گامی است در جهت مستندسازی یک کار پژوهشی در عرصه ادبیات و تاریخ و در عین حال فرصتی است برای آنکه در معرض تحلیل و داوری اندیشمندان و صاحب‌نظران قرار گیرد. همچنین آغازی برای استمرار طراحی و تاکید بر اجرای این گونه پژوهش‌ها در دیگر عرصه‌های مرتبط با ادبیات ایران خواهد بود.

مقدمه

بیش از دو سده از روی کارآمدن دولت قاجار در ایران گذشته است، ولی هنوز در کتب و مطالعات مربوط به تاریخ ادبیات ایران، ادبیات دوره قاجار، بخشی از ادبیات دوره معاصر ایران شمرده می‌شود. به نظر نگارنده، زمان آن فرا رسیده است که ادبیات دوره قاجار در مطالعات تاریخ ادبی ایران بخش جدایهای بهشمار آید؛ زیرا تدریس ادبیات دوره معاصر ایران (نظم و نثر) در دانشگاه‌ها، در دوره کارشناسی، اغلب با این مشکل روبروست که استادان و دانشجویان فرست کافی برای پرداختن به سه مقطع ادبیات دوره قاجار، پهلوی، و پس از انقلاب اسلامی را در چهار واحد درسی نظم و نثر ندارند. بنابراین، پیشنهاد می‌شود که در سرفصل دروس دوره‌های تخصصی ارشد و دکترای گرایش ادبیات معاصر، سه مقطع ادبیات قاجار، پهلوی و پس از انقلاب اسلامی به طور جداگانه منظور شود. با رویکرد به موارد فوق، انگیزه نگارش این کتاب فراهم آمد. شاید در نخستین بررسی انتقادی از این کتاب، در بعضی قسمت‌های آن اندکی شتاب‌زدگی دیده شود. امید است صاحب‌نظران، استادان محترم، و محققان گران‌قدر بهبهانه نخستین گام در این زمینه، و بهدلیل لزوم این تحقیق به عنوان بخشی جداگانه در مطالعات تاریخ ادبی ایران، این قسمت‌ها را به دیده اغماض بنگرند و با پیشنهادهای خود، نگارنده را در تکمیل و بهبود کیفیت این کتاب یاری دهند.

در ضمن تحقیق، نویسنده با این مسئله مواجه شد که بعضی از متون ادبی دوره قاجار، هنوز تصحیحی انتقادی (یا هرگونه تصحیحی) ندارند؛ برای مثال، منشآت نشاط اصفهانی، که در مجموعه آثار او آمده است، و تذکرۀ انجمن خاقان یا کتاب‌های دیگری از این دست نیز، با وجود قرب زمان، تاجیی که نویسنده مطلع است، هنوز تصحیح نشده‌اند.

از سوی دیگر، نثر روزنامه‌ها در هر دوره‌ای ممکن است تاحدی نشان‌دهنده روند نثر آن دوره باشند. گذشته از اهمیت ادبی آن‌ها، این روزنامه‌ها منبع اطلاعات پرارزشی در زمینه‌های تاریخ، جغرافیا و مسائل سیاسی هستند، ولی متأسفانه درباره روزنامه‌ها نیز کاری اساسی صورت نگرفته است. ذکر فهرست روزنامه‌ها و محدود نثرهایی از بعضی روزنامه‌های دوره قاجار، برای محقق نثر دوره قاجار و دیگر محققان علوم انسانی، کارساز نیست. هر چند نباید حاصل زحمات پژوهشگرانی مانند رایینو و چند تن دیگر در این زمینه نادیده گرفته شود، اما متأسفانه همه ناقص بوده‌اند و پاسخ‌گویی پژوهش در زمینه نثر روزنامه‌های دوره قاجار نیستند. یا چاپ و انتشار مجموعه‌ای

از چند دوره از روزنامه‌های این دوره مانند، آموزگار، صور اسرافیل و ... بدون تصحیح این متون، توسط انتشارات دانشگاه تهران، نیز حائز اهمیت است ولی کافی نیست. تصحیح و چاپ دیگر مجموعه‌های روزنامه‌های دوره قاجار نیازمند توجه بیشتری است.

از آنجایی که تصحیح متون روزنامه‌ها و دیگر متون نثر، بیرون از حوصله این تحقیق بود، نگارنده در روند تحقیق با مشکلات چندی، بهویژه در بخش نثر روزنامه‌ها، رو به رو شد. از جمله:

(۱) در بعضی موارد، روزنامه‌ها غلط‌های املایی داشتند، یا به‌سبب گذشت مدتی طولانی از چاپ این روزنامه‌ها و پاک‌شدگی کلمات، یا نوع خط نویسنده و ناخوانایی کلمات، یا بدخوانی نگارنده، نوشتن صورت صحیح کلمه مقدور نبود؛ غلط‌های املایی معمول در روزنامه‌ها از موارد شایان توجه بود. برای مثال، آوردن «گ»، و «ک» به‌جای یکدیگر یا الف بدون «مد» به‌جای الف ممدود، مانند «اینده» به‌جای «آینده» یا پیوسته نوشتن غیرضروری کلمات و ذکر «س» و «ص» به‌جای یکدیگر و دیگر موارد موجب شد، که نویسنده در بیشتر موارد به‌جای کلمه مندرج در نسخه اصلی از نقطه‌جین (.....) یا علامت سؤال (?) استفاده کند.

(۲) در ذکر نمونه نثر از کتاب‌های تصحیح‌نشده این دوره، در بعضی موارد با صدق تعدادی از دلایل فوق در خواش نسخه‌ها، برای رعایت امانت، کلمات همان‌طور که در متن مذکور بود، نوشته شد. امید است در چاپ‌های بعدی، با دسترسی به نسخه‌های معتبر و بذل توجه محققان و مصححان کتاب‌های تصحیح‌نشده دوره قاجار، اصلاح شوند.

در پایان، بر خود لازم از یکایک مسئولان محترم انتشارات سروش، که وسوس و دقتی در خور برای ویرایش و چاپ کتاب‌های علمی دارند، قدردانی کنم. همچنین، از مسئولان محترم مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، که بی‌دریغ لوح‌های فشرده روزنامه‌های دوره قاجار را در اختیار بندۀ گذاشتند، و نیز از راهنمایی‌های مسئولان محترم کتابخانه مجلس شورای اسلامی، کتابخانه پژوهشگاه علوم انسانی، کتابخانه دانشکده ادبیات و کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران سپاسگزاری می‌کنم. از تمامی صاحب‌نظران امید اغماض دارم و منتظر پیشنهادهای عالمنامه آن‌ها هستم.

مهوش واحد دوست

بخش اول

اوپر اجتماعی سیاسی
در دوره قاجار

فصل یک

وضعیت سیاسی ایران و جهان در دوره قاجار

تحولات ادبی (شعر و نثر) دوره قاجار معمول تغییرات و تحولات اوضاع سیاسی و اجتماعی ایران است، که آن نیز برآیند اوضاع سیاسی و اجتماعی جهان در این دوره است. از این‌رو، نخست تحولات تاریخی دوره قاجار به‌گونه‌ای گذرا بررسی می‌شود.

وضعیت جغرافیایی حساس ایران از دیرباز تاکنون

کشور ایران به لحاظ قراردادشتن بین سه قاره آسیا، اروپا و افریقا در طول تاریخ موقعیت حساسی داشته به‌طوری‌که هر مراوده فرهنگی، سیاسی و نظامی که میان این سه قاره رخ می‌داده، ناچار عوارضی در ایران به بار می‌آورده است. در دنیای قدیم که هنوز قطب‌نما اختراع نشده بود و گذر از اقیانوس‌ها کاری محال شمرده می‌شد، دماغه امیدنیک پیدا نشده، ترุئه سوئز کنده نشده، و وسائل ارتباطی چون خودرو، راه‌آهن و هوایپما به وجود نیامده بود، مردم سرزمین‌های مشرق و غرب ایران برای هرگونه ارتباطی با یکدیگر ناچار بودند از ایران عبور کنند. این موقعیت جغرافیایی خاص ایران باعث شده بود که ایران مسیر بازرگانی شرق و غرب و محل دادوستدها باشد؛ از این‌رو، همیشه مورد توجه سیاست‌مداران و سرداران و ناموران جهان بود.

تاریخ رقابت‌های مستعمراتی نشان می‌دهد که مرزهای ایران تحت تأثیر مراودات شرق و غرب قرار گرفت، به‌طوری‌که تجزیه ایران را پیشنهاد کردند.^۱

در آغاز سده هیجدهم، پس از انقلاب صنعتی در اروپا، ایران اهمیت تازه‌ای پیدا کرد، زیرا مشرق‌زمین بازار تهیه مواد خام برای اروپا شد. با پیدا شدن طبقه بورژوازی در انگلستان و اروپا، فناوری و صنعت نیاز به مواد خام داشت. در پی آن هندوستان، که معدن ذخایر طبیعی بود، مورد توجه سرمایه‌داران قرار گرفت، و دستیابی به هندوستان از راه ایران برای

۱. نفیسی، تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره معاصر، صص ۱۱۰-۱۱۳.

غرب امکان پذیر بود. از این رو انگیزه دسترسی به هندوستان، مهم‌ترین عامل تجاوز کشورهای قدرتمند در دوره قاجار به ایران شمرده می‌شود.

زمینه سیاسی - اجتماعی عصر قاجار تا شروع مشروطه

دوران سلطنت هفت پادشاهی که طی یک سده و نیم از حکومت قاجار بر تخت سلطنتی ایران تکیه زدند، مقطعی جدید در حیات سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و ادبی کشور ما بود. دگرگونی‌های سیاسی، فرهنگی و تغییرات و تحولات اجتماعی‌ای که در این عصر در ایران و جهان رخ داد، ویژگی‌هایی را به ساخت سیاسی - اجتماعی کشور در عهد قاجار افزود. زنجیره واقعی، که پاره‌ای گام‌به‌گام و آرام و پاره‌ای دیگر انقلابی و سریع در حوزه‌های مختلف و ساختارهای بنیادین جامعه ایرانی نفوذ کرد و جلوه‌های خاصی از حیات فرهنگی معاصر ایران را پدید آورد، حدود ۱۲۱۴ هـ ق، مطابق با ۱۸۰۰ م آغاز شد و خود مصادف بود با دوره درگیری ایران با سیاست‌های ملل اروپایی و مطامع توسعه طلبانه روسیه تزاری. این دوره، مقارن بود با حرکت نوخارسته‌ای از نوگرایی (مدرنیسم)، که مهم‌ترین خصیصه آن همگون‌سازی روزافزون با شیوه‌های زندگی و ارزش‌های اروپایی - چه به‌گونه واقعی چه خیالی، عمیق یا سطحی، دلخواهی یا الزامی - بود.^۱ در کنار این پدیده‌ها، گاهی برخورد نوعی بورژوازی ملی با مطامع روزافزون استعماری را نیز از انگیزه‌های اساسی بیداری و آگاهی ملی در ایران دانسته‌اند.^۲

ایران تا انقلاب مشروطه (۱۹۰۶ / ۱۲۸۵ هـ ش) کشوری فنودالی با نظام استبداد آسیایی بود. تماس روزافزون مردم ایران با ممالک اروپای غربی، که دریی رفت و آمد رجال و روشن‌فکران به اروپا و ورود محصولات فرهنگی غرب به ایران رخ داد، موجب انتقال عقاید و آرای آزادی‌خواهی به ایران شد و احساس حقارتی که از انحطاط اندیشه‌های گذشته در ذهن تحصیل کردگان و روشن‌فکران ایرانی به وجود آمده بود، سبب‌ساز تحولات شتاب‌انگیزی شد که اوچ آن را در پیروزی انقلاب مشروطه و ورود ایران به عرصه بین‌المللی می‌توان دید.

به جرئت می‌توان گفت که مهم‌ترین دستاورد انقلاب مشروطه تحول از مرحله «ستنی» حکومت به‌شکل «مدرن» یعنی پدیدآمدن مفهوم «دولت ملی» است و حقیقت آن است که

۱. همان، ص ۱۴

۲. کسری، تاریخ انقلاب مشروطه، صص ۲۵-۲۷

فشار دو عامل اصلی یعنی پریشانی و نابسامانی اوضاع اجتماعی ایران و همچنین آگاهی تدریجی مردم از تمدن مغرب زمین و تلاش ایرانیان برای همگام شدن با سیر تحولات جهان، روزبه روز ایران را به فروپاشی نظام حاکمیت استبدادی نزدیک می کرد.

وقوع انقلاب مشروطه و پیروزی آن به عبارتی، گویای نبودن تعادل سنتی در جامعه و نشان دهنده لزوم استقرار تعالی نوین بود.^۱

تغییر سیاست های جهان با پیدایش طبقه متوسط بورژوازی - شهری (سرمايه داری) دو سده پس از جنگ های صلیبی در اروپا، در مقابل دو طبقه اشراف و روحانیان، طبقه متوسطی به وجود آمد که حدفاصل این دو طبقه بود که در مقابل کلیسا و افکار کشیشان قد علم کرد. این طبقه نو خاسته، برای چند سده آینده، نه فقط برای اروپا، بلکه برای سرتاسر جهان، پیام تاریخی سرنوشت سازی داشت.^۲

این طبقه نو خاسته پیکاری پیگیر با نظام اقتصادی و اجتماعی - فنودالی را آغاز کرده بود، زیرا دارای منافع مادی، اقتصادی و اجتماعی همراه با جهان بینی تازه و ویژه ای از طبیعت و انسان بود. بورژوازی جوان رویکردی این جهانی داشت. در فاصله سده های پانزدهم و شانزدهم، دانش های طبیعی به ویژه دانش های مرتبط با دریانوردی و توسعه بازار گانی مانند ریاضیات، جغرافیا، و ستاره شناسی پیشرفت های چشمگیری داشت. در سال های واپسین سده پانزدهم کریستف کلمب قاره امریکا را کشف کرد و پرتغالی ها سواحل قاره افریقا را دور زدند و به سوی هندوستان راه پیدا کردند.^۳

بورژوازی این دوران در پهنه سیاسی، بر ضد فرمانروایان محلی فنودالی قیام و حکومت های سلطنتی مطلقه ای را پی ریزی کرد. این گرایش سیاسی بورژوازی اندک اندک به تشکیل ملت های بزرگ اروپایی و سلسله های سلطنتی مطلق انجامید. سلطنت مطلقه نیز در پشتیبانی از منافع بورژوازی نقش عمده ای به عنده گرفت.^۴

طبقه اجتماعی متوسط «سرمايه دار - بورژوازی» موجب بروز چهار واقعه بزرگ: (۱) رنسانس، (۲) رفرماسیون (نهضت اصلاح دین)، (۳) تشکیل سیاست اروپایی، و (۴) اکتشافات در اروپا شد و تمدن اروپایی را در عصر جدید به وجود آورد و فصل تازه های در تاریخ جهان

۱. قاضی مرادی، خودمداری ایرانیان، ص ۲۲۶.

۲. سجادیه، سرگذشت استعمار، ص ۱۰.

۳. همان، صص ۱-۳.

۴. شرف خراسانی، از برونو تا هگل، ص ۵.

گشود، و سرانجام منجر به بسط نفوذ و توسعه اروپا در جهان خارج از آن قاره، یعنی آسیا، افریقا و امریکا شد. این چهار واقعه در وجه خارجی خود، در صحنه مناسبات بین‌المللی، موجبات جهان‌گشایی اروپایی یعنی پدیده شوم استعمار را — که بعدها به امپریالیزم متحول شد — پدید آورد. از عوامل عمدۀ جهان‌گشایی اروپایی در دست داشتن سلاح‌های آتشین یا باروت بود که در قرون وسطاً به دست غربی‌ها افتاد. استعمال باروت در توب و تفنگ، صاحبان تمدن را بر بومیان بی‌شماری مسلط ساخت. و نیز قرارگرفتن در کشتی‌های مجهر به دستگاه‌های نجومی و قطب‌نما، دولت‌های اروپا را از اواخر سده پانزدهم تا اواسط سده بیستم سalar دریاها و مسلط بر سرنوشت دنیا کرد. اکتشافات جغرافیایی اروپاییان بزرگ‌ترین انقلاب بازرگانی تاریخ را پیش از اختراع هواپیما به وجود آورد. این مایة قدرت باعث شد که آن‌ها الگوهای فرهنگی خود را بر صاحبان فرهنگ‌های دیگر، که در اصل از آن‌ها پست‌تر نبودند، تحمیل کنند و با انباشتن سرمایه‌های کلان پایه‌های مالی انقلاب صنعتی خود را پی‌ریزی کنند. آغاز اکتشافات جغرافیایی موجبات پیدایش اولین شکل نظام استعماری شد که به استعمار بازرگانی معروف شده است. استعمار در این مفهوم را نخست پرتغال و اسپانیا و سپس هلند، انگلیس و فرانسه در مشرق‌زمین، و نیز دیگر کشورهای غربی پایه‌گذاری کردند که در ۱۷۷۵ م به اوج خود رسید. و در آن زمان تمام بخش‌های امریکا و بخش‌هایی از آسیا و افریقا به دست اروپاییان افتاده بود. تا اینکه در ۱۷۷۶ امریکاییان خود را آزاد ساختند و استعمارگران اروپایی که از امریکا رانده شده بودند، ضایعات خود را در آسیا و افریقا جبران کردند. این امر به دنبال انقلاب صنعتی تحقق یافت. انقلاب صنعتی بین ۱۷۷۰ تا ۱۸۲۵ م در انگلستان و از ۱۸۱۵ م در کل قاره اروپا رخ داد.

تأثیر انقلاب صنعتی به‌ویژه در کشتی و تلگراف، اوضاع مستعمرات را در آسیا و افریقا دگرگون ساخت. از ثلث آخر سده نوزدهم و اوایل سده بیستم، به‌منظور توجیه عمل توسعه‌طلبی امپریالیستی، این نظریه سخت شایع شد که تصرف سرزمین‌های وسیعی از جهان به دست قدرت‌های محدود امپریالیستی، برای تمدن‌ساختن جهان ضروری است و «انسان سفیدپوست مسیحی» این مأموریت تاریخی و انسانی را به‌عهده دارد.^۱

پس از تغییر و تحولات در اروپا، میان قدرت‌های اروپایی و غیر اروپایی تفاوت فاحشی مشهود شد و طی همین دوران، امپراتوری‌های غیر اروپایی همه رو به زوال نهادند. تجزیه امپراتوری مغولان [گورکانیان] در سده هیجدهم سبب استیلای انگلیس بر هندوستان شد

۱. ذاکر حسین، ادبیات ایران پیرامون استعمار و نهضت‌های آزادی‌بخش، ص ۲۶۶؛ پالمر، تاریخ جهان نو، ص ۱۶.

و بهمین نحو ضعف سلطان عثمانی، سلطان زنگبار، سلاطین قاجار ایران، امپراتور چین، و شوگان ژاپنی در سده نوزدهم مداخله اروپاییان را در این سرزمین‌ها آسان کرد.^۱

اغراض استعمار از دستیابی به ایران

مهم‌ترین انگیزه‌های غرب برای دستیابی به ایران عبارت بود از:

۱. نیاز اروپا به مواد خام افریقا و آسیا،
۲. نیاز اروپا به بازار فروش،
۳. کسب بهره بیشتر از سرمایه‌گذاری در ممالک عقب‌افتاده،
۴. نیاز به مستعمرات برای مهاجرت،
۵. داشتن مستملکه نشان قدرت و عظمت بود.

۶. استفاده سوق‌الجیشی از مستملکات و ایجاد پایگاه‌های دریایی و نظامی در مستملکات.^۲
 با توجه به مسائلی که پیش‌تر مطرح شد، دلایل توجه غرب به ایران تاحدی روشن می‌شود، اما اینکه چگونه و از چه زمانی پای روسیه به ایران باز شد، نیازمند توضیح بیشتری است: نخستین بار که نامی از روس‌ها در تاریخ ایران برده می‌شود، ۹۱۱ هـ / ۲۹۸ م است که جمعی از روس‌ها با شانزده کشتی دریایی خزر را پیموده، به خاک طبرستان حمله کرده‌اند و زدوخوردی رخ داده است. تا اواخر سده هفدهم (اوآخر سده یازدهم هـ) چند تاختوتازی که روس‌ها به نواحی مختلف ایران کرده‌اند، هنوز حالت دستبرد نداشته، و دنباله‌ای پیدا نکرده است. نخستین دستبرد در زمان صفویه بوده است، به‌این ترتیب که یکی از قرقاقان ناحیه رود دون به نام ستنکو رازین، در ۱۶۶۸ م / ۱۰۷۹ هـ از راه دریا به سواحل ایران در میان دربند و باکو تاخت، ولی به دستور شاه سلیمان صفوی، حکمران گیلان لشکریان او را عقب نشاند.

در آغاز سده هیجدهم، تزارهای روسیه درنتیجه راندن و فرمان‌پذیر کردن طوایف ترکان غربی، که سده‌ها حائل میان اسلاموها و ایرانیان بوده‌اند، به قلمرو ایران رسیده‌اند. در آن زمان ارمنستان و گرجستان، که مدت‌ها پادشاهان صفوی و سلاطین عثمانی بر سر آن‌ها زدوخورد کرده‌اند، بیشتر تابع و خراج گزار ایران بودند. امیران گرجستان، فرزندان و نزدیکان خود را به اصفهان می‌فرستادند و بیشتر دختران خود را به شاهزادگان ایرانی می‌دادند.

۱. ذاکر حسین، همان، ص ۲۸.

۲. همان، صص ۲۸-۳۰.

از میان تزارهای روسیه، نخستین کسی که در صدد کشورگشایی از ایران برآمد پترکبیر بود که از یکسو، می خواست بر متصرفات آل عثمان دست بیازد و از سوی دیگر، بر نواحی ایران مسلط شود و روسیه را مرکز روابط اروپا و آسیا کند. به همین جهت، پس از آنکه کشورهای بالتیک را دست نشانده خود کرد، در صدد برآمد به سوی دریاهای آسیا راهی باز کند و پس از کشور عثمانی در ۱۷۱۱ م / ۱۱۲۳ هـ ق متوجه ایران شد. پترکبیر، آرتمنی والینسکی^۱ را مأمور سفارت ایران کرد و از او خواست که درباره وضع عمومی تمام نواحی ایران کسب اطلاعات کند.

در این میان افغانها بر اصفهان - پایتخت ایران - مستولی شدند و محمود افغان در ۱۱ محرم ۱۱۳۵ شاه سلطان حسین را از پادشاهی خلع کرد و خود را پادشاه ایران خواند. این خبر که به پترکبیر رسید، بهبهانه پشتیبانی از سلطنت صفویه بنای دست اندازی به خاک ایران را گذاشت. قوای ضعیف ایران نتوانست پایداری کند، دریند و باکو و رشت تسليمه شدند و سرانجام در سپتامبر ۱۷۲۴ م / محرم ۱۱۳۷ هـ ق در سن پترزبورگ عهدنامه‌ای میان فرستاده ایران و دربار پترکبیر امضا شد و تزار معهده شد که شاه تهماسب - پادشاه صفوی - را یاری کند و نیرویی به مدد او بفرستد، به شرط اینکه پادشاه ایران برای همیشه مالکیت نواحی دریند و باکو و ولایات گیلان و مازندران و استرآباد را به دولت روسیه واگذار کند.^۲

ولی ظهور نادرشاه مانع شد که دولت روسیه از این معاهده استفاده کند. پس از پترکبیر تا هفتاد سال دیگر دولت روسیه به خاک ایران تجاوزی نکرد و رعیت که جنگ‌های نادرشاه در میان همسایگان ایران افکنده بود، مانع از این کار شد. در زمان کاترین دوم، پس از جنگ دوم با عثمانی، دولت روسیه نتوانست چنان‌که می خواست آن دولت را از پای درآورد، و ملل عیسیوی بالکان را دست نشانده خود کند و به‌ظاهر به پشتیبانی آن‌ها برخیزد. با درگذشت ملکه کاترین در نوامبر ۱۷۹۶، پاول امپراتور جدید، پس از اینکه به جای مادر نشست، لشکرکشی به ایران را متوقف کرد. هم‌زمان با این وقایع در ایران آقامحمدخان در ۱۲۱۰ در تهران تاج برسر گذاشته بود و در همان سال به گرجستان حمله برده، جنگ معروف خود را کرده بود.

درباره وضعیت جهان و خطمشی استعماری دولت‌های استعمارگر به اجمال می‌توان گفت: در دوره قاجاریه، در سراسر قاره پهناور آسیا، جز کشور ژاپن، همه‌جا رژیم خشن

حکومت مطلقه فردی برقرار بود و قسمتی از این قاره عظیم جزو مستعمرات و مستملکات دولتهای زورمند اروپایی درآمده بود. بریتانیای کبیر پایه‌های قدرت شگرف اقتصادی خود را بر ذخایر طبیعی و انسانی شبه‌قاره هند و برم، و قسمتی از شبه‌جزیره عربستان و جزایر آقیانوسیه و قسمتی از کرانه‌های چین و شبه‌جزیره مالاکا استوار کرده بود و فرانسه و هلند در آسیای جنوب شرقی بر منابع طبیعی و نیروهای انسانی آن نواحی مسلط بودند و روسیه تزاری مستعمراتی پهناور از کوههای اورال تا کرانه آقیانوس آرام، و از مرزهای ایران و چین تا آقیانوس منجمدشمالی به وجود آورده بود. در آغاز سده چهاردهم هـ ق مطابق با آخرین سال‌های سده نوزدهم میلادی، در آسیای غربی (خاورمیانه) فقط دو کشور ایران و عثمانی با سلطنت استبدادی، دو کشور مستقل بودند که با تفاوت‌هایی در معرض رقابت شدید سیاسی و اقتصادی دولتهای اروپایی قرار می‌گرفتند. ازین‌رو، از بعضی لحظات وضعیت این دو کشور مسلمان مانند هم بود، چنان‌که نهضت فکری و جنبش مشروطه‌طلبی در هر دو کشور مقارن یکدیگر آغاز و با چند ماه تفاوت زمان، رژیم حکومت پارلمانی در ایران و پس از آن در کشور عثمانی برقرار شد. با توجه به اینکه حکومت پارلمانی در ژاپن بدون انقلاب مردمی و به خواست و اراده شخص امپراتور ژاپن، موتسو هیتو (۱۸۶۷-۱۹۱۲)، مستقر شد، می‌توان ادعا کرد که ملت ایران نخستین ملت آسیایی است که در راه به دست آوردن آزادی سیاسی و محو رژیم حکومت مطلقه فردی پیروز شده است.^۱